

DIKRAN MESROB KALIGIAN

Geç Osmanlı döneminde Ermeniler konulu çok sayıda dergi ve kitap makalesi kaleme aldı. 2001'den bu yana *Armenian Review* dergisinin editörlüğünü yürütüyor. Worcester State Üniversitesi'nde tarih dersleri veriyor.

u s u l g e r e ğ i

Bu kitap, Dikran Mesrob Kaligian'ın 2009 yılında ABD'de yayımlanan *Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule 1908-1914* (Transaction Publishers) adlı eserinin çevirisidir.

Metinde Türkçe olmayan kelimeler *italik* dizildi. Latin alfabesi ile yazılmayan dillerdeki yer ve kişi adları Türkçe çevriyazı kurallarına ve özgün telaffuzlarına göre dizildi. Bazı yerlerin günümüzdeki adları köşeli parantez içerisinde verildi.

Türkçe yazımda Ömer Asım Aksoy'un *Ana Yazım Kılavuzu* (Epsilon Yay.) temel alındı, Necmiye Alpay'ın *Türkçe Sorunları Kılavuzu*'ndan (Metis Yay.) yardımcı kaynak olarak yararlanıldı.

y a y ı n c ı n ı n n o t u

TAŞNAKLAR
ve
İTTİHATÇILAR

Aras Yayıncılık
İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 231/Z
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02
Fax: (0212) 252 65 19
info@arasyayincilik.com
www.arasyayincilik.com
Sertifika No: 10728

ARAS - 1914

Taşnaklar ve İttihatçılar
Dikran Mesrob Kaligian
Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule 1908-1914

Çevirmen
Deniz Mutlu Taşyürek

Editör
Artun Gebenlioğlu

Son Okuma
Onur Koçyiğit

Kapak Tasarımı
Aret Gıcır

Kapak Fotoğrafı

Taşnaksutyun'un Ağustos 1914'te toplanan kongresine katılan delegelerin bir kısmı. Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması nedeniyle planlanan tarihten önce bitirilen kongreye İttihat ve Terakki adına Bahaeddin Şakir ve Naci Bey de katılmış, iki parti arasında savaşta izlenecek yolla ilgili çeşitli müzakereler yürütülmüştü.

© 2009, Transaction Publishers

© 2017, Aras Yayıncılık

ISBN 9786052100097

Baskı

Sena Ofset: 2. Matbaacılar Sitesi 4NB7-9-11 Topkapı-İstanbul
Tel: (212) 613 38 46 / Sertifika No: 12064

Kasım 2017, İstanbul

TAŞNAKLAR
ve
İTTİHATÇILAR

DIKRAN MESROB KALIGIAN

İNGİLİZCEDEN ÇEVİREN
DENİZ MUTLU TAŞYÜREK

*Khupslu Mesrob Khaligyan,
Halepli Vahan Tamzaryan ve
Erivanlı Andreas Oganyan anısına*

İçindekiler

Giriş.....	13
I. Zaferden Trajediye: Anayasanın Yeniden Yürürlüğe Girmesinden Adana Katliamlarına Temmuz 1908-Nisan 1909.....	29
II. Abdülhamid Yanlısı Karşıdevrimin ve Adana Katliamlarının Ardından, Mayıs 1909-Aralık 1910.....	68
III. Osmanlı'nın Uluslararası Buhranları ve ve EDF-İTC İlişkilerinin Bozulması, 1911	117
IV. EDF-İTC İlişkilerinin Sonu ve Birinci Balkan Savaşı'nın Başlangıcı, 1912.....	169
V. Ermeni Reformu Müzakereleri ve İTC'nin İktidara Dönüşü, 1913.....	222
VI. Avrupalı Umumi Müfettişlerin Gelişi ve Yaklaşan Savaş, Ocak-Ağustos 1914.....	272
Sonuç.....	306
Kim Kimdir	321
Kaynakça.....	331
Dizin.....	345

Teşekkür

Bu çalışmanın yapıldığı ve kitabın yazıldığı yıllar boyunca, bazı kuruluşlar ve kişiler yardımlarını cömertçe sundular. Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksutyun, EDF) Bürosu arşivlerine erişimime izin vermiş olmasaydı, bu araştırmayı yapmam mümkün olmazdı. Büro'ya ve özellikle arşivlerden sorumlu Tatul Papazian ve Garo Armenian'a teşekkürlerimi sunmak isterim. Ayrıca, Kuzey Amerika Ermeni Yardım Derneği'nden (*Armenian Relief Society of North America*), Kalust Gülsenkyan Vakfı'ndan ve Boston College Graduate School of Arts and Sciences'tan cömert maddi destekler aldım.

Hocalarıma çok şey borçluyum. Lübnan'da eğitim gördüğüm sırada Anais Barsoumian Ermenicemi geliştirmeme çok yardımcı oldu. Orada bulunduğum sırada yazılarıyla bana yol gösteren Hrach Dasnabedian'a ilaveten, Papken Papazian, Sarkis Zeitlian ve Varant Papazian'dan EDF tarihi, yapısı ve ideolojisini öğrendim. University of Massachusetts'te Harold Gordon bana tarih sevgisi aşıladı ve Boston College'da James Cronin ve Paul Spagnoli beni bunun uygulaması konusunda eğitti.

Tez komitemdeki Benjamin Braude, John Heineman ve Feroz Ahmad'a her zaman borçlu olacağım. Feroz Ahmad, kaynak ricama karşılık araştırma boyunca danışmanlık yapma ve çok sayıda faydalı öneriyle katkıda bulunma gönüllülüğünü göstererek beklentilerimin çok ama çok ötesine geçti. Ayrıca Vahakn Dadrian, Hrach Zadoian, Stephan Astourian'a bütün tavsiyeleri ve yönlendirmeleri için, Hagop Hachikian'a ise Türkçe kaynakları çevirdiği için çok teşekkür ediyorum.

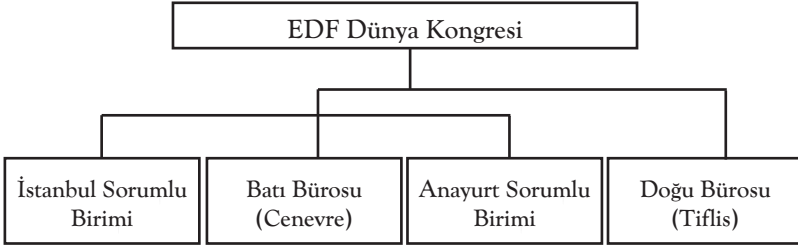
Jirayr Libaridian yayına hazırladığı Ermeni çalışmaları serisine bu kitap dosyasını dahil etme inceliğini gösterdi ve döneme dair bilgisini tezimi kitaba dönüştürmemde yardımcı olan yorumlar ve önerilerde bulunmak için kullandı. Irving Louis Horowitz, Daphne

Kanellopoulos ve Transaction Publishers ekibi sabırlı bir biçimde kitabı baskıya hazırladı.

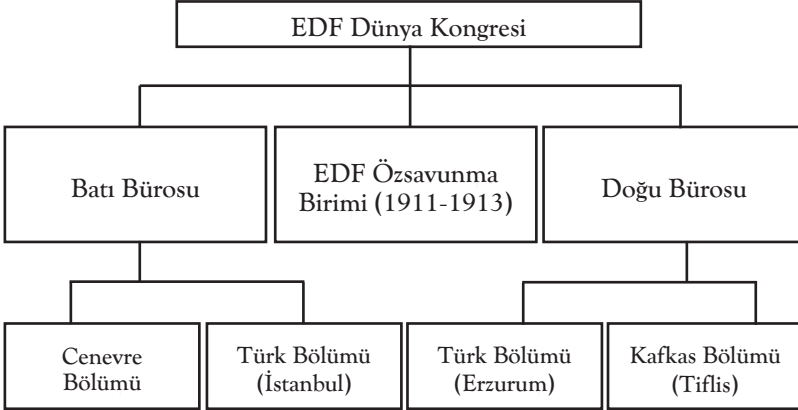
Son olarak, ailem bana hem destek oldu hem de türlü maharetleriyle katkıda bulundu. EDF'ye dair ilk bilgileri babamdan edindim. Annemin çeviri yapma ve okunaksız el yazılarını deşifre etme noktasındaki yardımları paha biçilemezdi. Oğullarım Keri ve Rostom ve kızım Yeraz, bu kitabın yazıldığı süreçte babalarını gerektiği kadar göremediler. Umuyorum ki okuyacak kadar büyüdüklerinde buna değdiğini düşünürler ve oğullarım adaşlarını bu sayfalardan öğrenir. Fakat en büyük iş yükü eşim Seda'nın omuzlarındaydı. Bu kitabı tamamlamak için geçirdiğim yıllarda onun desteği ve teşviki olmasaydı bu sayfalar boş kalırdı.

Taşnaklar ve İttihatçılar

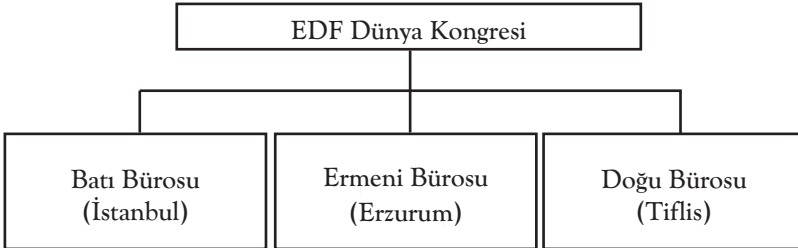
4. ve 5. Dünya Kongreleri Arasında EDF Yapısı
1908-1909

5. ve 7. Dünya Kongreleri Arasında EDF Yapısı
1909-1913

7. ve 8. Dünya Kongreleri Arasında EDF Yapısı
1913-1914

Giriş

Yirminci yüzyılın başlarında, tarihi Ermenistan bölgesi Osmanlı ve Rus imparatorlukları arasında bölünmüştü. Osmanlı yönetimi altındaki Ermenilerin sınırlı ölçüde özerklikleri vardı. Fakat hükümete ve yargıya dair meselelerde, Müslümanlarla ilişkilerde Ermeniler açıkça ikinci sınıf vatandaşlardı. Ermeni siyasi partileri Ermeni halkının koşullarının iyileştirilmesini talep etmeye, cemaatin onlarca yıllık taleplerini dile getirmeye başladığında, Sultan II. Abdülhamid hükümetinin cevabı 1894-1896 yıllarında imparatorluğun tamamında yüz binlerce ölüme sebep olan katliamlar dizisini başlatmak veya teşvik etmek oldu.

Ermeni devrimci partileri, yani Hınçaklar ve Taşnaklar 1900'de Paris'te Osmanlı liberalleriyle bir araya geldi. Her iki parti de 1902'de gerçekleşen Osmanlı Muhafızları Birinci Kongresi'nde Türkler, Araplar, Rumlar, Kürtler, Arnavutlar, Çerkesler ve Yahudilerle birlikte yer aldı. Kongrenin önerdiği çözüm, yerel özyönetimi ve 1876 Osmanlı Anayasası'nın yeniden yürürlüğe girmesini içeriyordu.

Ermeni Devrimci Federasyonu 1890'da kuruldu. Taşnak Partisi veya Taşnaktsutyun (Ermenicede "Federasyon") adlarının yanı sıra EDF kısaltmasıyla da biliniyordu [Erm. *Hay Heğapokhagan Taşnaktsutyun*, kısaltması *HoHiTa*]. 1905 Ermeni-Tatar Savaşı sırasında Çarlık'ın uyguladığı Ruslaştırma politikasına karşı ve 1903-1904'te kilise topraklarının müsadere girişimine mukabil halk direnişinde oynadığı önemli rol sayesinde, EDF Kafkasya'da yaşayan Ermeniler arasında önde gelen siyasi güç oldu.¹

EDF'nin Osmanlı vilayetlerinde yaşayan Ermeniler arasındaki prestiji ve EDF'ye verilen destek, 1899-1907 döneminde yürütülen silahlanma ve Ermeni nüfusu savunma çalışmaları ile arttı. EDF ge-

1 Hrach Dasnabedian, *History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaktsutium, 1890-1924*, Milan: Oemme Edizioni, 1989, s. 81.

rilla birlikleri, İran ve Rusya'dan silah getirdiler ve seyir halindeki Osmanlı ve Rus birlikleriyle sıklıkla çatışmalara girdiler. Kendilerini savunmaları için köylüleri eğittiler ve Ermenileri katletmiş olan Kürt aşiretlerine misillemeler yaptılar. EDF en iyi Van ve Muş-Sason bölgelerinde örgütlendi. 1905'te ise Sultan Abdülhamid'in Cuma selamlığındaki rutin rotası üzerinde bulunan bir atlı arabada bomba patlatarak başarısız bir suikast girişiminde bulundu.²

Hınçakyan Devrimci Partisi 1887'de kuruldu. İlk olarak 1890'da, yeni kurulmuş olan Ermeni Devrimciler Federasyonu'na katıldı ama altı ay sonra buradan ayrıldı ve kurulan birlik Ermeni Devrimci Federasyonu adını aldı. Hınçak veya Hınçakyan, sosyalizm ve ulusal özgürlük hedeflerinden hangisine daha çok önem verileceği tartışmalarıyla ilgili iç bölünmeler sebebiyle güçsüze kadar Osmanlı İmparatorluğu'ndaki önde gelen Ermeni partisiydi. Bu anlaşmazlıklar 1898'de *Veragaxmyal* (Yeniden İnşa) Hınçakyan Partisi'nin ayrılmasıyla sonuçlandı.

Hınçaklar 1890'larda özellikle İstanbul'da birtakım gösteriler düzenlediler. Amaçları Osmanlı İmparatorluğu tebaası Ermenilerin koşullarına ve taleplerine uluslararası düzeyde dikkat çekmekti. Hınçakyan Devrimci Partisi, 1905'te Hınçakyan Sosyal Demokrat Parti ve 1908'de Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi (SDHP) adını aldı. Meşrutiyet döneminde partinin en etkili olduğu yerler Kilikya ve İstanbul'du.

Osmanlı Muhafifleri İkinci Kongresi, İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC), EDF ve Prens Sabahaddin'in Teşebbüs-ü Şahsi ve Ademimerkeziyet Cemiyeti tarafından Paris'te düzenlendi. EDF, Sultan'ı tahttan indirmek için stratejik bir ittifak kurulacağını umuyordu. Kongreden önce örgüt temsilcilerinden oluşan organizasyon komitesi bir araya geldi ve partilerinin kabul etmek zorunda olduğu bir dizi ilke üzerinde anlaştılar. Bu ilkeler, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü tanımayı ve saltanatın veraset düzenini sürdürmeyi de içeriyordu. Bu metinde ayrıca, "Kongrenin ilk amacı, mevcut mutlakiyetçi yönetimin ortadan kaldırılması olmalıdır. İkinci amacı millet mecli-

2 age, s. 77-83.

sinin toplanması olacaktır” ifadeleri yer alıyordu. Kongre sırasında, bu uğurda kullanılabilecek yasal ve devrimci araçlara dair kapsamlı tartışmalar yaşandı. EDF, halkı hükümete direnmeye, vergi ödemeye, askere gitmemeye ve gerilla birlikleri kurmaya teşvik etmeyi önerdi. Ayrıca polislerin, demiryolu işçilerinin ve devlet memurlarının grevler örgütlenmesini ve kolektif ve bireysel terörizmi gündeme getirdi. Prens Sabahaddin, EDF’nin önerilerinin tamamına katılıyordu, ancak İTC üç maddeye itiraz etti. Vatanperver nedenlerle, askere gitmeme önerisine şiddetle karşı çıktılar ve gerilla birliklerinin eşkıya çetelerine dönüşmesini engellemek için katı sınırlamalara tabi tutulması yönünde çağrı yaptılar. Terörizmin bireysel suikastlerle sınırlı kalması ve kolektif eylemler halini almaması gerektiği konusunda ısrarcıydılar.³

Kongre, 1907’nin 27-29 Aralık tarihleri arasında toplandı ve partilerin Sultan’ı tahttan inmeye zorlayacağı, mevcut yönetimin kökten değişeceği ve meşveret ile meşruti yönetime dayalı bir sistem kurulacağı üzerinde uzlaşmaya varan bir bildirme yayımladı. Benimsenecek stratejiler hükümete karşı silahlı direniş, grevler, vergilerin ödenmemesi, ordunun isyancılara saldırmasını önlemek için ordu içerisinde propaganda yapılması ve genel direniş olacaktı. Kurulan stratejik ittifaka rağmen az sayıda ortak devrimci faaliyete girişildi ve 1908 devrimini gerçekleştiren, ordudaki subayların desteğini alan İTC oldu.⁴

Makedonya’daki Türk ordusunun isyanıyla başlatılan ve başarıya ulaşan Meşrutiyet Devrimi, bütün muhalefet partileri ve imparatorluk nüfusunun çoğu tarafından coşkuyla karşılandı. Devrimin itici gücü İTC doğrudan yönetime geçmeyi düşünmüyordu, ancak merkez komitesi hükümet üzerinde önemli ölçüde etkili oldu. Tarihçiler bu

3 M. Şükrü Hanioglu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*, New York: Oxford University Press, 2001, s. 191-2, s. 194-7. Sultan’ın üvey kız kardeşi Seniha Sultan ile evli olan babası Damat Mahmud Celaleddin Paşa ile 1899’da Fransa’ya kaçan Prens Sabahaddin, Osmanlı hanedanının bir üyesiydi. Babasının ölümünün ardından, Jöntürk hareketindeki liberal fraksiyonun lideri oldu, ancak önce Osmanlı Liberalleri Topluluğu’nu, sonra 1906’da Teşebbüs-ü Şahsi ve Ademimerkeziyet Cemiyeti’ni kurarak hareketi böldü. İdari ademimerkeziyet, küçülmüş devlet ve hür teşebbüs sisteminin sıkı bir savunucusuydu.

4 *age*, s. 203-5, 209.

GİRİŞ

noktalarda genellikle hemfikirler. Fakat Türk-Ermeni ilişkilerinin takip eden yıllarda izlediği yol ciddi fikir ayrılıklarına sebep olmuştur.

Christopher Walker ve Hratch Dasnabedian gibi Ermeni bakış açısına yakın bazı tarihçiler sonraki yılları şu şekilde tasvir etmektedir: EDF, Osmanlı İmparatorluğu'nun –Türkiye Ermenistanı da dahil– idari ademimerkeziyetçilik çerçevesindeki bölgesel bütünlüğünü kabul ederek Osmanlılık kavramıyla ortak bir çizgide hareket etti. Nisan 1909'da Adana vilayetinde 20.000 Ermeni'nin katledilmesi ardından bile İTC ile işbirliği politikasını değiştirmede. Aksine, EDF ve İTC karşıdevrim girişiminin tekrar yaşanmasını önlemek için birlikte çalışmaya içten bağlılıklarını ilan eden, Ermenilerin bağımsızlık istediği iddiasına karşı çıkan ve vilayetlerdeki imtiyazları genişletme ihtiyacı üzerinde uzlaştıklarını duyuran bir bildiri yayımladılar.⁵

Esat Uras ve Justin McCarthy gibi Türk bakış açısını savunan tarihçiler ise Adana katliamlarını Türk nüfusun şehirdeki Ermeni ayaklanmalarına verdiği doğal tepki olarak görür. Bu görüşe göre, EDF ve Hınçak partilerinin yaptığı, İTC ile dayanışma gösterileri sergilemekten ibaretti ve 1908 darbesinin ardından gelen birkaç haftalık mutluluğun sonrasında “yıkıcı faaliyetlerini” sürdürdüler. Ana hedefleri “destekçilerini silahlandırmak ve savunma mevzileri inşa etmektir.” EDF'nin bütün Ermeni kiliselerine ve kurumlarına sızdığı, emrinde isyana hazır düzenli askeri güçler ve gerilla birlikleri olduğu ileri sürülür. Bu bakışa göre, Birinci Balkan Savaşı'nın başlamasıyla EDF bu durumdan faydalandı, İTC ile bağlantısını kopardı ve Avrupa'dan, özellikle Rusya'dan, Osmanlı hükümetine müdahale etmesini ve Ermenilerin yararına olacak reformlar yapması için devleti zorlamasını talep etmeye yeniden başladı. EDF'nin yegâne amacı Osmanlı yönetimine karşı geniş çaplı bir ayaklanmayı kışkırtmaktır; Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na girmesiyle bunun için fırsat çıkmış oldu.⁶

5 Dasnabedian, *History of the ARF*; Christopher J. Walker, *Armenia: The Survival of a Nation*, Londra: Croom Helm, 1980.

6 Justin McCarthy, *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York: New York Univ. Press, 1983; Esat Uras, *The Armenians in History and the Armenian Question*, İkinci Baskı, İstanbul: Documentary Publications, 1988.

Dolayısıyla, EDF'nin Avrupa güçlerinin imparatorluğun iç işlerine müdahalesine ilişkin konumu döneme dair tarihyazımında farklı şekillerde yorumlanan önemli bir meseledir. Bu çalışma, partinin veya Ermeni toplumunun meşruti rejime büyük ölçüde sadık kalıp kalmadığı ve hükümet taahhüt edilen reformların uygulanmasını defalarca sekteye uğrattıktan sonra Avrupa'ya yaptığı çağrılarını sürdürmekle yetinip yetinmediği sorularını cevaplamak için EDF politikalarının ve girişimlerinin izlerini sürecektir. Bu hayli önemli bir meseledir, çünkü İTC'deki ve hükümetteki milliyetçiler Avrupa'ya yapılan başvuruları gururlarına ve onurlarına bir darbe olarak gördüler. Sultan, Avrupa'ya yapılan başvuruları çoğunlukla Müslüman kitleyi harekete geçirip onları Ermenileri katletmeye teşvik ederek yanıtladı. Burada, Avrupa devletlerinin diplomatik ve konsolosluk arşivleri ve bunlara dayanan çalışmalar incelenerek söz konusu meselenin daha bütünlüklü bir resmi çizilecektir.

Bu çalışma, EDF'nin özellikle Osmanlı hükümeti ve Türk partileri konusundaki politikalarına karar veren, İstanbul ve Erzurum'da bulunan Batı ve Doğu bürolarının genelgelerini, yazışmalarını ve tutanaklarını incelemektedir. Lider konumundaki önemli şahsiyetlerin mektuplaşmaları, bu kişilerin düşünüş biçimleri ve siyasal gelişmeleri nasıl analiz ettiklerine dair fikir verme noktasında hayati önem taşımaktadır. Doğu vilayetlerindeki ve Kilikya'daki EDF birimlerinin ve bu bölgelerde çalışma yürüten saha kadrolarının yazışmaları, Adana katliamı, Ermeni köylerinin saldırıya uğraması ve yağmalanması gibi olaylar hakkında raporlar sunmaktadır. Büroların EDF Dünya Kongresi'ne verdikleri raporlar ve yurtdışındaki merkez komitelere düzenli olarak yazdıkları mektuplar birimlerin kararlarının analizini ve gerekçelendirilmesini mümkün kılmaktadır. Sorumlu birimlerin sınırlı sayıdaki toplantı tutanağı politika üretmeye dair iç süreçleri aydınlatmaktadır. Ayrıca, İTC'ye yazılmış az sayıdaki mektup da mevcuttur ve bunlar son derece önemlidir.

Bu dokümanların çoğu, parti üyesi bireyler, yani siyasi anlamda yoldaşlar arasındaki özel yazışmaları içerdiği için basit bir okumadan daha fazlasını gerektirmektedir. Partinin yönetici birimlerinin yazış-